

JOLANTA IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA

Szczecin

WYRAŻENIE *BIAŁY KRUK* W DZIEJACH JĘZYKA POLSKIEGO

Przedmiotem opisu w artykule jest funkcjonowanie wyrażenia *biały kruk* w dziejach języka polskiego. Wyrażenie to obecne jest w polszczyźnie od kilku stuleci i częściowo było już charakteryzowane przez różnych badaczy. Analiza zawartości niektórych słowników językowych i encyklopedycznych przekonuje jednak, że nagromadziło się wokół niego sporo nieścisłości, które warto zweryfikować. Ponadto tytułowy frazeologizm staje się we współczesnej polszczyźnie podłożem wielu działań innowacyjnych, również godnych odnotowania i refleksji.

Geneza wyrażenia *biały kruk*

Wielki słownik cytatów polskich i obcych – Skrzydlate słowa H. Markiewicza i A. Romanowskiego wywodzi wyrażenie *biały kruk* z łacińskiej konstrukcji *corvus albus* obecnej w *Satyrach* poety rzymskiego Juwenalisa¹. Podobnie rzecz ujmują słownik *Русская фразеология. Историко-этимологической словарь* A.K. Biericha, W.M. Mokijenki i L.I. Stepanowej, który rodowód rosyjskiego wyrażenia *белая ворона* wiąże również z kalkowaniem konstrukcji łacińskiej

---

¹ Por. H. Markiewicz, A. Romanowski, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Kraków 2005, s. 203.

corvus albus, zawartej w *Satyrach* Juwenalisa². Inaczej natomiast kwestię tę rozstrzyga *Słownik mitów i tradycji kultury* W. Kopalińskiego, który – również odsyłając do tekstów Juwenala – jako wyjściową podaje konstrukcję *rara avis* i objaśnia ją jako ‘rzadki ptak, rzadkość, fenomen, unikat, rarytas’³. Wydaje się, że w leksykonie Kopalińskiego doszło do pomieszania dwóch łacińskich wyrażzeń, które skalkowane, były używane w polszczyźnie jako dwie niezależne, choć semantycznie bliskie jednostki, a mianowicie związków *rara avis* i *corvus albus*. Oba połączenia wyrazowe były obecne w *Satyrach* Juwenalisa: *rara avis*, przetłumaczone jako **rzadki ptak**⁴, pojawiło się w *Satyrze 6*, w której „poeta opisuje idealną narzeczoną – piękną, bogatą, z dobrego domu, czystą, spokojną, i stwierdza, że to wielka rzadkość, rzadki ptak, podobny do czarnego łabędzia”⁵. Z kolei *corvus albus*, przełożone jako **biały kruk**, wystąpiło w *Satyrze 7*, w której pisarz „do białego kruka porównuje niewolnika, który zdobywa władzę, i prostego człowieka, który osiąga sławę”⁶.

W rzeczywistości jednak wyrażenie **biały kruk** ma starszą, grecką tradycję (z gr. *leukos koraks*), a dopiero jego popularyzacja to zasługa dzieła Juwenala. Pisze o tym w następujących słowach W. Steffen⁷:

Określenie *biały kruk* nie powstało na gruncie rzymskim, lecz o wiele wcześniej. Znał je już Arystoteles (*Hist. anim.* III 12). Starożytni Grecy byli przekonani, że kruk jest stworzeniem długowiecznym. W tzw. *Przykazaniach Chirona* czytamy, że wrona żyje trzy razy dłużej od człowieka, kruk trzy razy dłużej od jelenia, a feniks indyjski dziewięć razy dłużej od kruka. Wierzono też, że kruk z biegiem lat siwieje, a na starość staje się zupełnie biały. [...] Kruka białego nie było jednak łatwo zobaczyć, było to prawie niemożliwe. Stąd powstało też takie powiedzenie, jak np. u Ate-najosa VIII 359e o Rodyjczykach, że utrzymują w swym posiadaniu swą

² Por. A.K. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова, *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*, Москва 2005, s. 121.

³ Por. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991, s. 96.

⁴ Obecność w polszczyźnie wyrażenia **rzadki ptak** NKPP ilustruje kilkoma cytatami z lat 1595–1900; por.: NKPP II, s. 1150.

⁵ Por. S. Kalinkowski, *Aurea dicta. Złote słowa. Słynne łacińskie sentencje, przysłowia i powiedzenia*, Warszawa 1997, s. 202.

⁶ *Ibidem*, s. 46.

⁷ Taki rodowód wyrażenia podają też autorzy *Słownika frazeologicznego współczesnej polszczyzny*, S. Bąba i J. Liberek; por.: SFWP-BL, s. 323.

wyspę, dopóki kruki nie posiwią lub ryby nie będą się mnożyć w garnkach⁸.

Pierwotne użycia wyrażenia *biały kruk* w polszczyźnie

Według NKPP pierwsze użycie wyrażenia *biały kruk* w polszczyźnie pochodzi z XVII wieku, konkretnie z roku 1650, i zilustrowane jest cytatem z *Satyr* Krzysztofa Opalińskiego (NKPP II, 215). Kwerenda słownikowa przekonuje jednak, że wyrażeniem tym po raz pierwszy posłużył się niemal 100 lat wcześniej Jan Kochanowski w tekście *Jezda do Moskwy* (1583)⁹. Kolejne użycia związku *biały kruk*, odnotowane w NKPP, pochodzą odpowiednio z XVII, XVIII, XIX i XX wieku. Lektura cytatów, w których związek ten się pojawia, przekonuje, że przez trzy stulecia – wiek XVI, XVII i XVIII – połączenie wyrazowe *biały kruk* miało w polszczyźnie status frazemu – zbitki słownej o względnie ustabilizowanym kształcie formalnym, ale niewielkim stopniu metaforyczności. Względna stabilizacja formalna przejawiała się w aktualizacji wyrażenia w postaci wariantów frazeologicznych (ewentualnie synonimów¹⁰) *biały kruk* // (rzadziej) *biała wrona* // (rzadziej) *biała kawka*¹¹. Z kolei o niskim poziomie metaforyzacji świadczą XVI-, XVII- i XVIII-wieczne konteksty, w których wyrażenia *biały kruk* // *biała wrona* // *biała kawka* są używane w znaczeniu dosłownym lub – aktualizowane jako składniki konstrukcji porównawczej¹² – są wykładnikami intensywności ‘bardzo rzadki’: *Dźiw ná świecie kruk biały / niemniejszy dźiw y to / Zeby Tyránna przedsię nawet nie zábito*. (1583, Kochanowski, cyt. za: SPJK, 265), [...] *Nie wolisz się raczej / Utopić lub obiesić, niżli masz zamysłać / O żenie*

⁸ Por. W. Steffen, *Z wędrówki frazeologicznej (greckie frazy w języku polskim)*, „Eos” 1979, vol. 67, s. 90.

⁹ Por. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 271; *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, pod red. M. Kucaty, t. I, Kraków 1994, s. 104, t. II, Kraków 1998, s. 265.

¹⁰ Jeżeli wymian leksykalnych – zgodnie z koncepcją wariacji frazeologicznej S. Skorupki – nie zaliczymy do zjawisk wariantywności, to w parze frazeologizmów *biały kruk* – *biała wrona* należy upatrywać frazeologicznych synonimów; por.: S. Skorupka, *Z zagadnień wariantu frazeologicznego*, „Prace Filologiczne” 1986, XXXIII, s. 149–153; por. też artykuły zawarte w: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, pr. zbior. pod red. A.M. Lewickiego, Lublin 1982.

¹¹ Por.: NKPP II, s. 215.

¹² O konstrukcjach porównawczych w polszczyźnie zob.: B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze i ich rozwój w języku polskim*, Rzeszów 1988.

tymi czasy, o którą, mym zdaniem, / Dobrą trudniej niżeli o białego kruka. (1650, Opaliński, cyt. za: Opaliński, 70), *Białego kruka próżno człowiek szuka.* (1696, Potocki, cyt. za: NKPP II, 215), *Rzadko znaleźć białego, rzadko widzieć kruka.* (1696, Potocki, cyt. za: NKPP II, 215), *Tacy podskarbiowie dziś są białą wroną.* (1676, Potocki, cyt. za: SW VII, 723), *Rzadsza rzecz niżeli kruk biały.* (1773, Turkowski, cyt. za: NKPP II, 215), *Snadniej o kawkę białą, niżli o służę pocziwego.* (1779, Trotz, cyt. za: SJPL II, 337), *Rzadka i biała wrona.* (1696, Potocki, cyt. za: NKPP II, 215).

Innymi słowy, w ciągu tych trzech stuleci **biały kruk** (też: **biała wrona** i **biała kawka**) to jeden z wielu popularnych wówczas motywów literackich symbolizujących zjawiska rzadkie. Dobitnie informuje o tym reprezentatywny dla ówczesnej polszczyzny *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, który pod hasłem *kawka* notuje: „**Biała kawka, biały kruk** (wyróżnienie – J.I.-S.) czarny łabędź, coś rzadkiego lub wcale niepodobnego”¹³, a pod hasłem *kruk* pisze: „Czarny łabędź, **biały kruk** [podkr. – J.I.-S.], proste motowidło, krzywe wrzeciono – sprzeczność, niepodobieństwo”¹⁴.

Idiomatyzacja wyrażenia **biały kruk**

Idiomatyzacja wyrażenia **biały kruk** przypada najprawdopodobniej na wiek XIX i pierwszą połowę wieku XX. Przejście związku z klasy frazemów do klasy idiomów to jednocześnie metaforyzacja jego sensu oraz stabilizacja kształtu formalnego. Wycofują się wówczas z użycia warianty **biała wrona** i **biała kawka**, a związek utrwała się w jednokształtnej postaci **biały kruk**. Pod względem semantycznym z kolei coraz rzadsze stają się jego użycia dosłowne i porównawcze typu: *bądź zdrów panie Kaczoski, chociaż mieszczuchoskie masz nazwisko, bo o Kaczoskich między szlachtą nie słyszałam, ale najmędrzy jesteście we wsi całej, a acan panie Rotmistrzu na drugi raz lepsze miej zastanowienie, bo Radziwiłłowie nie **białe kruki**, a Nurscy nie chetki pętelki.* (Gregorowicz I, 93), *Co innego, moja droga, mówić, a co innego czynić. Dla mówienia pięknych i górnobrzmiących słów dosyć jest mieć trochę pamięci i wiele próżności; ale dla dokonania czynu trzeba odwagi i prawdziwych przekonań, a tych, mój Boże, okazji świat nasz posiada tak mało, jak zoologiczne gabinety **białych kruków** albo czarnych*

¹³ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II G–L, Warszawa 1994, s. 337.

¹⁴ *Ibidem*, s. 508.

labędzi... (Orzeszkowa, Pamiętnik I, 383), *Wszak dwa razy już w życiu przekonałam się, że mogę kochać takiego człowieka, w którego wielkość, zacność i rozum bez granic uwierzę. Z upadkiem wiary tej więdnie we mnie kwiat uczucia. Mogę tylko ukochać człowieka z piękną duszą... Dlaczego tak jest? Wie o tym chyba jeden Bóg, który stworzył moją duszę. A takiego człowieka czy spotkam kiedy na drodze mojej? Ludzie tacy to **białe kruki** – mówi Helenka.* (Orzeszkowa, Pamiętnik I, 388). Zaczynają się natomiast pojawiać aktualizacje całkowicie zmetaforyzowane typu: *Nierychło jednak poznajdowały się krzesiwka, palone płótna, siarniczki i świeca, której blask rozszedł się nareście po lichej komórcie, całej zapchanej książkami. – Ha! ha! – rzekł Stanisław rozglądając się – pan tu pokutujesz jak szczur w serze. – To praca życia całego! to skarby nieocenione – zawołał staruszek, z dumą wskazując półki. – Rzadkości, **kruki białe**... Czerne labędzie... unikaty!* (Kraszewski III–IV, 83), *Do szczupłej liczby rodzin, nieprzystępnych agitacji pp. Chenapanowej i Matzlerowej, należeli państwo Wielogrodzcy. P. Wielogrodzki, którego nazywano „komornikiem”, piastował kiedyś jakiś urząd, później odziedziczywszy mały mająteczek, osiadł w Żarnowie [...] Z nudów i zamilowania czytywał jednak wiele; dom jego należał do **białych kruków żarnowskich**, zaopatrzonych w różne dzienniki polityczne, ilustrowane i literackie – krajowe i zagraniczne (Lam I, 14–15), „– Skądże to bogi prowadzą? A mioty żadnej ze sobą nie przyniosłaś? Widziałam ja dziś, widziałam, jak stroiłaś się w muślinową sukienkę i z pół godziny włoski sobie przed lusterkiem układałaś. Byłam pewna, że spodziewasz się wizyty bogatego konkurenta. Ot, **biały kruk** znalazł się, słowo honoru! Biedną dziewczynę, nie tak to wysoko edukowaną i nie tak to nadzwyczajnie piękną wprost z rezydencji u krewnych za żonę chce wziąć i wielką panią zrobić.” – ironicznie mówi Marta do Justyny Orzelskiej.* (Orzeszkowa, Nad Niemnem II, 294–295).

Proces metaforyzacji wyrażenia kończy się w połowie XX wieku, co zaznaczają ówczesne słowniki językowe, przypisując frazeologizmowi dość ogólny sens z pewną predylekcją do specjalizacji znaczeniowej. I tak w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego wyrażenie **biały kruk** odnotowano dwa razy. Pod hasłem *biały* objaśniono je jako ‘rzadkość, osobliwość, unikat’ i zilustrowano czterema cytatami, w których **białym krukami** określono odpowiednio: obrazy, książki, osobę i dom¹⁵. Pod hasłem *kruk* natomiast podano definicję ‘rzad-

¹⁵ Por. następujące cytaty pochodzące odpowiednio z tekstów Kazimierza Brandysa, Józefa Weyssenhoffa, Elizy Orzeszkowej i Jana Lama: *Nosilem pod pachą płótna w złożonych ramach, które usiłowałem sprzedawać jako białe kruki.* (K. Brandys, *Miasto niepokonane*); *Dobrali się do*

kość, osobliwość, szczególnie w odniesieniu do książki' i zilustrowano użycie frazeologizmu dwoma cytataми, w których odniesiono go do książek i człowieka¹⁶. W *Słowniku języka polskiego* pod red. M. Szymczaka również umieszczono interesujący nas związek dwukrotnie, choć nie podano żadnych cytatów ilustrujących jego użycie. W obu miejscach natomiast zaznaczono specjalizowanie się treści znaczeniowej wyrażenia, zawężanie jego odnośności realnej do rzadkich książek: 'osobliwość, rzadkość, unikat, głównie w odniesieniu do rzadkich, cennych książek' (SJPSz I, 155) oraz 'rzadkość, osobliwość, szczególnie w odniesieniu do książek' (SJPSz I, 1058). Z kolei *Słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Skorupki – również nie podając żadnych cytatów – umieszcza wyrażenie pod hasłem *biały* i objaśnia je jako 'unikat, rzadkość (zwykle o książkach)' (SFS I, 99).

Zauważmy w tym miejscu, że znaczenie polskiego wyrażenia *biały kruk* jest na tle słowiańskim osobiwe. Oto bowiem frazeologizmy: rosyjska *белая ворона*, ukraińska *біла ворона*, białoruska *белая ворона* i czeska *bilá vrána*, również kalki łacińskiej konstrukcji *corvus albus*, oznaczają 'rzadko spotykanego z uwagi na swoje niezwykle cechy człowieka, cudaka mocno wyróżniającego się na tle innych'¹⁷. A zatem – wbrew sugestiom niektórych słowników przekładowych¹⁸ – idiomy polski *biały kruk* i rosyjska *белая ворона* nie są sobie ekwiwalentne. O przynajmniej częściowej ekwiwalencji można by mówić w wypadku polskiego wyrażenia *biały kruk* i francuskiego *merle blanc*. Częściowej,

---

mej biblioteki, pełnej białych kruków. (J. Weyssenhoff, *Soból i panna*); *Człowiek to uczciwości i pracowitości niepospolitej, prawdziwy biały kruk w społeczeństwie naszym* (E. Orzeszkowa, *Listy*); *Dom jego należał do białych kruków żarnowskich, zaopatrzonych w różne dzienniki polityczne, ilustrowane i literackie.* (J. Lam, *Głowa do pozłoty*); cyt. za: SJPD I, 480.

¹⁶ Por. cytat pierwszy: *Wspaniały księgozbiór Jana Kasprowicza na Harendzie zawierał białe kruki zdobywane ze zjawstwem i smakiem bibliofilskim w antykwariatach krajowych i zagranicznych.* Cytat drugi jest powtórzony z *Listów E. Orzeszkowej: Człowiek to uczciwości i pracowitości niepospolitej, prawdziwy biały kruk w społeczeństwie naszym*, cyt. za: SJPD III, 1180.

¹⁷ Por. A.K. Бирих, В.М. Мокієнко, Л.И. Степанова, *op.cit.*, s. 121. Warto przypomnieć w tym miejscu uwagę J. Krzyżanowskiego, który wiąże sens wymienionych konstrukcji z tradycją grecką: „w starożytności [związek *biały kruk* – przyp. mój – J.I.-S.] dotyczył nie przedmiotów, lecz dziwaków, zwłaszcza weredyków, nie bojących się rznąć prawdy w oczy, choćby z narażeniem własnej skóry”; por. J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurij przysłów polskich i diabelski tuzin*, t. II *Od Klimka do postu*, Warszawa 1975, s. 65.

¹⁸ Por. *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, red. J. Lukszyn, Warszawa 1998, s. 582; A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Wielki słownik rosyjsko-polski. Большой русско-польский словарь, А-О*, Warszawa 2001, s. 145. Na zjawisko to zwracają również uwagę W. Chlebda, W.M. Mokijenko i S.G. Szuleżkowa, por.: *idem, Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Łask 2003, s. 58.

ponieważ, po pierwsze, ekwiwalent francuski rejestruje wprawdzie również ptasi komponent leksykalny, ale chodzi w nim o kosa, a nie – jak w polskim – kruka¹⁹. Po drugie, *merle blanc* – według słów L. Zaręby – „nie jest już we współczesnym języku francuskim używany, jest wyrażeniem przestarzałym o charakterze książkowym, nie funkcjonującym praktycznie w dzisiejszym języku mówionym”²⁰. I, po trzecie, polskie wyrażenie *biały kruk* z czasem wyspecjalizowało swoją treść znaczeniową, obecnie jest używane „na oznaczenie rzadkiej i trudnej do znalezienia książki (rzadziej innego przedmiotu). *Merle blanc* natomiast oznacza każdy rzadki przedmiot, co więcej, może odnosić się również do osób, do kogoś rzadko pojawiającego się”²¹.

Specjalizację znaczenia polskiego *białego kruka* odnotowały już najnowsze, wielkie słowniki frazeologiczne, a mianowicie *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* S. Bąby i J. Liberka: ‘rzadkość bibliofilska’ (SFWP-BL, 33 i 322), *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* P. Müldnera-Nieckowskiego: książk. ‘rzadkość bibliofilska, szczególnie cenny egzemplarz książki, zazw. stary i rzadko spotykany’ (WSF-MN, 334) oraz *Popularny słownik frazeologiczny* K. Głowińskiej: ‘bardzo rzadki egzemplarz książki, publikacji’ (PSFG, 17). Gwoli ścisłości dodajmy, że w innych ogólnych i frazeologicznych słownikach zachowano wprawdzie szerokie definicje typu ‘osobliwość, rzadkość, unikat, głównie w odniesieniu do rzadkich, cennych książek’, choć w materiale ilustracyjnym – jeśli się w ogóle pojawia w słowniku – podano tylko cytaty, w których wyrażenie *biały kruk* odniesiono do rzadkich, cennych książek (USJP II, 321; por. też: ISJP I, 712; SPLP I, 170; WSF PWN, 195; PSFB, 16; SFMD, 18).

Współczesne użycia innowacyjne wyrażenia *biały kruk*

We współczesnym uzusie jednak wyrażenie *biały kruk* bardzo często używane jest w sposób innowacyjny, a owa innowacyjność ukierunkowana jest na

---

¹⁹ Zjawisko samo w sobie nie jest dziwne: w polszczyźnie wyrażenie *corvus albus* miało ekwiwalenty z komponentami: wrona, kruk, kawka; w językach rosyjskim, ukraińskim, białoruskim, czeskim – pojawia się wrona, we francuskim – kos.

²⁰ Por. L. Zaręba, *Nazwy zwierząt w idiomatyce francuskiej i polskiej*, w: idem, *Szkice z frazeologii porównawczej francusko-polskiej i polsko-francuskiej*, Kraków 2004, s. 36. Zob. też: L. Zaręba, *Polsko-francuski słownik frazeologiczny. Dictionnaire phraséologique polonais-français*, Warszawa 2004, s. 194–195.

²¹ L. Zaręba, *Nazwy zwierząt...*, s. 35.

rozszerzenie jego odnośności realnej i treści znaczeniowej. Można by się w tym miejscu zastanawiać nawet nad zasadnością zawężenia sensu związku we wskazanych wyżej słownikach, jeśli współcześnie tak często używa się go w znaczeniu ogólnym. Jednak bogactwo w zebranych materiale innowacji rozwijających jednoznacznie przekonuje, że decyzja słownikarzy o specjalizacji treści związku była słuszna. Ów wyspecjalizowany sens jest bardzo dobrze utrwalony w powszechnej świadomości, a chęć jego rozszerzenia wiedzie zwykle do produkcji albo innowacji rozwijających, albo do brania w cudzysłów innowacyjnie użytego frazeologizmu. Odwołajmy się do stosownych przykładów. Pochodzą one z internetowych wydań „Gazety Wyborczej”, „Rzeczpospolitej” oraz z Korpusu IPI PAN. Największą grupę tworzą te konteksty, w których rozwinięto wyrażenie **biały kruk** przydawkami w związku zgody. Przydawki te doprecyzowują sens frazeologizmu, wyjaśniając, o jaki rodzaj rzadkości chodzi: **Winyłowe białe kruki polskiego punk rocka osiągają astronomiczne ceny.** („Rzeczpospolita” 29.12.2007), **Wśród odkrytych przez amatorów obiektów znajdują się przeważnie przedmioty pospolite, ale zdarzają się i prawdziwe archeologiczne białe kruki.** („Gazeta Wyborcza Kraków” 0, wydanie z 18.02.1998, AKTUALNOŚCI), **Płytkowe białe kruki osiągają zawrotne ceny. Zdecydowany prym wiodą The Beatles.** („Gazeta Wyborcza Warszawa” 168, wydanie z 21.07.1997), **Utwory muzyki współczesnej grane są w polskich filharmoniach rzadko, jeszcze rzadziej są to utwory na perkusję i orkiestrę. Dzisiejszy koncert w rzeszowskiej filharmonii będzie takim muzycznym białym krukem.** („Gazeta Wyborcza Rzeszów” nr 45, wydanie z 22.02.2008), – **Trzeba pilnować, by ich ktoś przez pomyłkę nie wywiózł na złom – dodaje Piotr. Motocyklowego białego kruką odnaleźli w Lanckoronie.** (Korpus IPI PAN), **Znany hodowca krakowski, Grzegorz Nizioł przyniósł ze sobą kocie „białe kruki” – jednego z dwóch w Polsce, wystawowego kota somalijskiego krótkowłosego, kota orientального i kota europejskiego.** (Korpus IPI PAN), **Te dwie czarne płyty to dziś niewątpliwie fonograficzne białe kruki.** (Korpus IPI PAN). W przytoczonych kontekstach pojawiło się siedem innowacji rozwijających, a mianowicie **winyłowe białe kruki polskiego punk rocka, archeologiczne białe kruki, płytowe białe kruki, muzyczne białe kruki, motocyklowy biały kruk, kocie białe kruki, fonograficzne białe kruki.**

Rzadziej spotykamy innowacje rozwijające, w których nowo wprowadzony komponent pozostaje z członem frazeologizmu w składni rządu. Przykładem są innowacje: **winyłowe białe kruki polskiego punk rocka**, transformacja obecna w pierwszym z przytoczonych powyżej cytatów, oraz konstrukcje **białe kruki**

czarnego [...] srebrnego krążka i biały kruk wokalistyki światowej, pojawiające się w poniższych kontekstach: *Jest to efekt działania Internetu, dzięki któremu autor mógł dotrzeć do nieznanym mu wcześniej, nieprzeznaczonych do wydania nagrań, rejestracji koncertowych, przeróżnych białych kruków czarnego, przepraszam – srebrnego krążka*. („Rzeczpospolita” 01.12.2007), *W recenzjach z prasy amerykańskiej była „fenomenalną Polką”, „głosem ery atomowej”, „białym krukem wokalistyki światowej”*. („Rzeczpospolita” 10.06.2008).

Innowacyjność użycia może też sugerować cudzysłów, przy czym pamiętać jednak należy, że autorzy często niepotrzebnie się nim posługują, nawet przy aktualizacjach kanonicznych²²: *W każdym człowieku, Jacku, widziałeś wartość, dlatego byłeś „białym krukem”, kimś niezwykłym, niezwykle rzadko spotykanym – żegnał Jacka Kuronia Adam Michnik*. („Rzeczpospolita” 28.06.2004), *W Stodole będzie można także kupić koszulki, książki, gadżety oraz oczywiście płyty. Także „białe kruki” – między innymi winylowe tłoczenie płyty „Legenda” Armii, wydane w kolekcjonerskiej edycji tylko w 476 egzemplarzach*. („Rzeczpospolita” 16.11.2007), *Wśród wozów były prawdziwe „białe kruki”*. (Korpus IPI PAN), *Przez kolekcjonerów cenione są zwłaszcza wydania promocyjne i klubowe, legendarne „białe kruki”, wycofane z różnych powodów ze sprzedaży*. (Korpus IPI PAN), *Jakimi „białymi krukami” może pochwalić się GOS-FILM? – Perelkami są filmy znakomitego reżysera, Aleksandra Dowżenki, a także „Szczęście” Aleksandra Miedwietkina oraz obrazy Siergieja Eisensteina czy Dzi-gi Wiertowa*. (Korpus IPI PAN).

Przytoczmy wreszcie na koniec całkiem sporą grupę kontekstów, w których innowacyjnym pod względem znaczeniowym użyciom frazeologizmu *biały kruk* nie towarzyszą żadne sygnały ostrzegawcze: *Wśród pokazów archiwalnych białym krukem jest niemiecki film niemy z 1921 r. „Górska kotka”*. („Rzeczpospolita” 06.09.2007), *Udało się odtworzyć najstarsze w historii nagranie audio. Ten biały kruk to kobiecy głos śpiewający francuską pieśń ludową „Au Clair de la Lune” („W świetle księżyca”)*. („Rzeczpospolita” 02.04.2008), *Z drugiej strony Starówka to lokalizacja wyjątkowa i niepowtarzalna. – Wszelkie oferty ze Starówki można rozpatrywać jako swego rodzaju okazje ze względu na ograniczone możliwości podażowe tej lokalizacji. To białe kruki – uważa Krzysztof Kieszkowski z agencji Polanowscy Nieruchomości*. („Rzeczpospolita” 20.09.2008),

---

²² Por. na ten temat uwagi: W. Doroszewski, *O funkcjach cudzysłowu*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1965, nr V, s. 45.

– Jest wiele prawdziwych **białych kruków**, takich jak np. przedwojenny fiat 508 lazik – jedyny w Polsce – albo fiat 508 junak zwany „karetą”. („Rzeczpospolita” 30.01.2009), Znajdują się w niej najrozmaitsze szaliki – klubów, reprezentacji, zgody różnych zespołów, grup kibiców i jednorazowe, tworzone przy okazji jakiegось meczu. Niektóre z nich to prawdziwe **białe kruki** – na przykład jedwabny szalik z lat 70. ma tylko kilka osób w Polsce. („Rzeczpospolita” 27.12.2008), Bohun – Sasza Domogorow, gdy przyjechał do Polski, miał jasne włosy. Próbowalem przekonać Jurka, że powinniśmy mu takie zostawić: „To byłby taki **biały kruk** wśród czarnych Kozaków”. Nie chwyciło. Szkoda, bo w jasnych włosach Bohun wyglądał fenomenalnie, postać dostawała czegoś „krzywego”. („Gazeta Wyborcza Warszawa” 266, wydanie z 13.11.1998, KULTURA).

We wszystkich przytoczonych wyżej kontekstach wyrażenie **biały kruk** odniesiono do różnych zjawisk: osób, zwierząt (kot) imprez kulturalnych (koncert muzyczny) i przedmiotów (płyty, wykopaliska archeologiczne, motocykl, samochód, film, mieszkania, szaliki piłkarskie). Podstawą użycia frazeologizmu w odniesieniu do tak różnych realiów były pewne wspólne im cechy: rzadkość występowania, ich unikatowość oraz duża wartość (zwłaszcza dla znawców).

A zatem we współczesnym uzusie – obok oczywiście użyć kanonicznych – pojawiają się innowacyjne aktualizacje wyrażenia **biały kruk**. Ukierunkowane są one na rozszerzenie odnośności realnej związku i objęcie nią wszelkich, i osobowych, i niesobowych, przejawów rzadkości. Pojawia się w tym miejscu pytanie, czy wszystkie użycia tego typu można dzisiaj akceptować, zwłaszcza z perspektywy ustaleń słowników poprawnościowych. Oddajmy głos S. Bąbie, który w 1993 roku, analizując różne zastosowania tegoż frazeologizmu, stwierdził: „wyrażenia **biały kruk** możemy dziś używać zarówno w odniesieniu do rzadko spotykanych, cennych czy pilnie poszukiwanych dzieł literackich, naukowych, malarskich, jak i w odniesieniu do osób, które pod jakimś względem wyróżniają się korzystnie spośród innych w danym środowisku i są w nim rzadko spotykane. Nie przeczy to jednak definicjom słownikowym wyrażenia **biały kruk**, w których stale się podkreśla, że odnosi się ono głównie do książek”²³.

Podsumowując. Wyrażenie **biały kruk** to kalka powstałej na gruncie greckim, a przejętej do polszczyzny z języka łacińskiego konstrukcji *corvus albus*. W znaczeniu dosłownym po raz pierwszy posłużył się nią w 1583 roku Jan Ko-

---

²³ Por. S. Bąba, *Biały kruk*, „Język Polski” LXXIII, z. 4–5, s. 391–393, cyt. za: S. Bąba, *Biały kruk*, w: idem, *Frazeologia polska. Studia i szkice*, Poznań 2009, s. 359.

chanowski. Przez kolejne dwa stulecia związek funkcjonował w polszczyźnie – obok wyrażen *biała kawka* i *biała wrona* – na prawach frazemu – jako słabo zmetaforyzowany synonim rzadkości. Pełna metaforyzacja i stabilizacja formalna przypadają na wiek XIX i XX, przy czym analizowane wyrażenie ma początkowo dość szeroki zakres znaczeniowy i ogólną treść, które z czasem podlegają wyspecjalizowaniu. We współczesnej polszczyźnie obserwuje się natomiast wyraźne tendencje do przywrócenia jednostce dawnej, szerokiej odnośności realnej.

Wyjaśnienie skrótów

- Gregorowicz – J. Kanty Gregorowicz, *Tomek Beznogi. Obrazek z pożycia wiejskiego*, t. I, Warszawa 1854.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, pod red. M. Bańki, t. I–II, Warszawa 2000.
- Kraszewski – J.I. Kraszewski, *Powieść bez tytułu*, t. III–IV, Kraków 1962.
- Lam – J. Lam, *Głowy do pozłoty*, cz. 1, Kraków 1959.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, red. naczelny J. Krzyżanowski, Warszawa 1969–1972, t. I–III.
- Opaliński – K. Opaliński, *Satyry*, Warszawa 1987.
- Orzeszkowa, *Nad Niemnem* – E. Orzeszkowa, *Nad Niemnem*, t. II, Poznań 2000.
- Orzeszkowa, *Pamiętnik* – E. Orzeszkowa, *Pamiętnik Waławy*, t. I–II, Warszawa 1975.
- PSFB – *Powszechny słownik frazeologiczny*, wybór A. Bernacka, Warszawa 2002.
- PSFG – K. Głowińska, *Popularny słownik frazeologiczny*, red. naukowa T. Piotrowski, Warszawa 2000.
- SFMD – M. Dobrowolski, *Słownik frazeologiczny*, red. naukowa O. Wolińska, Chorzów 2004.
- SFS – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1989.
- SFWP-BL – S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2001.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 1994.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1978–1989.
- SJPK – *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, pod red. M. Kucały, t. I–II, Kraków 1994–1998.

- SPLP – *Słownik polskich leksemów potocznych*, pod red. W. Lubasia, t. I–III, Kraków 2001–2004.
- SW – *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. II, Warszawa 1902.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, t. I–IV, Warszawa 2003.
- WSF-MN – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- WSF PWN – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.

THE EXPRESSION *BIAŁY KRUK* IN THE HISTORY OF POLISH LANGUAGE

Summary

The subject of description in this paper is the functioning of the expressions *biały kruk* in the history of Polish language. The expression has a long tradition of application in Polish language, although its complete metaphorisation took place as late as in the 19th century. The analysis of the functioning of the expression in 20th and 21st century texts convinces us that at present it is subject to numerous formal modifications and is broadening the scope of its meaning.